

LA E ÀTONA EN EL CATALÀ DE MALLORCA

Una de les característiques del català de Mallorca, que confereix a aquest una especial singularitat dins el conjunt del català oriental, és sens dubte l'existència de la realització [e] en posició àtona, so que apareix en una proporció molt superior a la que molta gent s'imagina.

El so [e] àton apareix en els casos següents:

- 1) En paraules compostes del tipus *b[e]nestar*, *br[e]ument*, *r[e]ntaplats*.
- 2) En aplecs vocàlics del tipus *b[e]ata*, *r[e]al*, *àr[e]a*, *cr[e]ació*, *a[e]roport*, *orf[e]ó*, *t[e]òric*, *víd[e]o*, *pr[e]ocupar*, *t[e]oria*, etc.
- 3) En els numerals *d[e]sset*, *d[e]vuit* i *d[e]nou*.
- 4) En un gran nombre de paraules que tenen un referent amb [e] o [e] tòniques:
 - a) verbs de la primera conjugació: *pega-p[e]gar*,
 - b) substantius o adjectius: *d[e]nteta*, *m[e]tgessa*, *p[e]nós*, *v[e]llesa*, *v[e]ntada*, *P[e]pet*, *p[e]uot*.
- 5) En un altre elevat nombre de mots l'ús dels quals s'ha generalitzat en època moderna (tot i les dificultats de delimitar aquesta noció): *am[e]ricà*, *b[e]nzina*, *m[e]cànic*, *p[e]dagog*, *p[e]nínsula*, etc.
- 6) En algun mot tradicional acabat en *-ec*: *càv[e]c*, *màn[e]c*, *espàr[e]c*.
- 7) En posició posttònica, especialment final, en el cas de nombroses paraules també d'introducció moderna: *exam[e]n*, *tún[e]l*, *vàt[e]r*, *Londr[e]s*.

Els casos dels apartats 1) i 2) són generals en català oriental, amb diverses matisacions regionals. En el cas de 3) i 6) es tracta de fets molt particulars o aïllats. En aquest article analitzaré el comportament dels apartats restants, especialment 4) i 5), que constitueix el gruix del fenomen que ara ens interessa.

FORMES VERBALS RIZOÀTONES DE LA PRIMERA CONJUGACIÓ

Normalment es pronuncien amb [e] aquelles formes rizoàtones que tenen un referent rizo tònic amb [e]: *p[e]gar, p[e]gam, p[e]gava, p[e]garàs, p[e]gàssim, p[e]gant, p[e]gat*, etc., d'acord amb les formes rizo tòniques *pec, pega, peguin*. Altres verbs que es comporten igual són: *aix[e]car, ar[e]gar, cr[e]mar, d[e]ixar, empr[e]nyar, eng[e]gar, engr[e]ixar, esp[e]rar, esqu[e]ixar, fr[e]nar, llen[e]gar, ll[e]par, ll[e]var, manll[e]var, n[e]dar, n[e]gar, n[e]var, p[e]car, p[e]njar, p[e]sar, pr[e]gar, qu[e]dar, r[e]gar, s[e]gar, v[e]ssar*, i algun altre.

Els verbs més nous, o de caràcter més culte, o d'ús més restringit, no estan afectats per aquest fenomen: *accel[ə]rar, acc[ə]ptar, afus[ə]llar, al·l[ə]gar, alt[ə]rar, arr[ə]glar, atrop[ə]llar, cel[ə]brar, c[ə]ntrar, compl[ə]tar, consid[ə]rar, del[ə]gar, discr[ə]par, ell[ə]var, entr[ə]nar, expr[ə]ssar, ingr[ə]ssar, int[ə]grar, int[ə]ntar, mod[ə]rar, mol[ə]star, ord[ə]nar, proc[ə]ssar, tol[ə]rar*, etc.

En principi la diferència entre uns verbs i els altres radica en una qüestió d'ordre cronològic: els verbs en [e] són aquells que presenten arrels més antigues en l'ús popular, mentre que els verbs en [ə] són d'introducció o de generalització més recent. Resta, però, per resoldre qualque interrogant: hi ha alguns verbs ben antics i populars, com ara *ber[ə]nar, conf[ə]ssar, cont[ə]star, reb[ə]ntar, r[ə]sar* o *trav[ə]ssar*, amb vocal central; observem les discrepàncies *v[e]ssar / trav[ə]ssar* o *fr[e]nar / ber[ə]nar*. D'altra banda, algunes pronúncies amb [e] en mots nous (per exemple *op[e]rar, imp[e]rar, sup[e]rar* o *v[e]dar*) s'expliquen més aviat per les causes detallades més avall.

Cal dir també que les pronúncies amb [e] esmentades no són absolutament generals: tot i que algunes són més fixes (*pegar, llevar*, etc.), i que les pronúncies amb [e] solen ser les més esteses, es poden

trobar fluctuacions del tipus *aix[e]car / aix[ə]car, empr[e]nyar / empr[ə]nyar, eng[e]gar / eng[ə]gar, engr[e]ixar / engr[ə]ixar, p[e]njar / p[ə]njar, all[e]grar / all[ə]grar* i d'altres. Sovint un mateix parlant pronuncia [e] en una d'aquestes paraules i [ə] en una altra.

INFLUÈNCIA D'UNA E TÒNICA EN FORMES NO VERBALS

Un mot amb [e] tònic afavoreix la presència de [e] àtona correlativa en altres mots de la mateixa família lèxica. *Vent* induïx *v[e]ntet, v[e]ntada, v[e]ntar* (amb concurrència de la regla dels verbs vista més amunt) i *v[e]ntall*; *pedra* induïx *p[e]dreta, p[e]drot*, però *p[ə]drís, p[ə]drera, emp[ə]drar, festa* determina *f[ə]steta, f[ə]stassa*, però a *festiu* o *festós* trobaríem alternança [e]/[ə]; *peix* determina *p[e]ixet, p[e]ixot*, però *p[ə]ixater*; *llet* determina *ll[e]teta*, però *ll[ə]tera, ll[ə]teria*. *Pep* porta a *P[e]pet*, però *Miquel* es relaciona amb *Miqu[ə]let*.

Intentant de trobar algunes regles que governen aquest punt de la fonètica del català de Mallorca podríem establir el següent:

a) [e] àtona apareix preferentment en mots que guarden una relació derivativa més directa o estreta amb el mot que porta la [e] tònic (diminutius, augmentatius, despectius i algun altre supòsit derivatiu), però no tant quan la relació és més difusa: *cr[e]ma, cr[e]meta, cr[e]mós; D[e]u, mareded[e]ueta; f[ə]bre, f[ə]breta, f[ə]brota; g[e]spa, g[e]speta; h[e]rba, h[e]rbeta, h[e]rbota, h[e]rbassa; ll[e]ngua, ll[e]ngüeta, ll[e]ngüota; ll[e]nya, ll[e]nyeta, però ll[ə]nyer; ll[e]sca, ll[e]squeta; m[e]u, deum[e]uet; m[e]tge, m[e]tgesa; n[e]t, n[e]tet; s[e]rp, s[e]rpeta, s[e]rpota; t[e]st, t[e]stet; tr[e]n, tr[e]net; v[e]ll, v[e]llet, v[e]llesa, v[e]llura, v[e]llor; v[e]nt, v[e]ntet, v[e]ntada, v[e]ntall; xal[e]t, xal[e]tet, xal[e]ttar*.

b) Hi ha també un factor essencial en tot això que té relació amb el context fonètic. Cal observar que quan la vocal tònic és [e] s'aplica el que hem dit a l'apartat a) de més amunt; però quan la tònic és [ə] generalment es troba [e] àtona si aquesta és precedida per un fonema bilabial: *B[e]ll, B[e]leta; m[e] (xai), m[e]net; p[e]pa, p[e]peta;*

p[ɛ]rta, p[ɛ]rleta; p[ɛ]rn, p[ɛ]rnet; p[ɛ]u, p[ɛ]uot; però betl[ɛ]m, betl[ə]met; bist[ɛ]c, bist[ə]quet; bod[ɛ]ga, bod[ə]gueta; caf[ɛ], caf[ə]tet, caf[ə]tera; fid[ɛ]u, fid[ə]uet; g[ɛ]rra, g[ə]rreta, g[ə]rrer; Miqu[ɛ]l, Miqu[ə]let; Raf[ɛ]l, Raf[ə]let.

En síntesi, pel que respecta al fenomen de la correlació entre una [ɛ] tònica i una altra d'àtona induïda per aquella, cal tenir en compte la influència de dos factors: a) el mot que presenta [ɛ] àtona ha de guardar una relació derivativa més aviat estreta amb la paraula que du la [ɛ] o [ɛ] tòniques; i b) la tònica [ɛ] té més força inductora de [ɛ] àtona que la tònica [ɛ], la qual només provoca [ɛ] àtona amb el suport d'un context fonètic operatiu, que és la bilabial precedent.

[ɛ] ÀTONA EN EL LÈXIC MODERN

La presència de [ɛ] àtona a multitud de paraules més modernes o menys patrimonials no ha estat mai analitzat amb deteniment, i sovint ha estat atribuït a influència espanyola. Nosaltres mateixos, en algun estudi anterior, hem fet aquesta afirmació. Ara bé, observant atentament el fet es constata que, d'una part, [ɛ] àtona només apareix efectivament en paraules «noves», paraules inexistents o d'abast molt minoritari en els usos lingüístics de la Mallorca premoderna, però no en els mots de sempre; i, d'altra banda, hi ha un context fonètic on es troba el fenomen –i s'hi troba sistemàticament–, que és la posició següent a un fonema labial.

1. Després de /p/: *esp[ɛ]cial, imp[ɛ]cable, imp[ɛ]dància, p[ɛ]culliar, p[ɛ]dagog, p[ɛ]dal, p[ɛ]dani, p[ɛ]dant, p[ɛ]diatre, p[ɛ]llícula, p[ɛ]nicilina, p[ɛ]nínsula, p[ɛ]nsió, p[ɛ]núltim, P[ɛ]rico, p[ɛ]riodista, p[ɛ]ssimista, p[ɛ]tició, p[ɛ]túnia, recup[ɛ]rar, sup[ɛ]ditar.* Cf. les paraules més tradicionals *p[ə]daç, p[ə]nedir-se, p[ə]ssigar,* etc.

2. Després de /b/: *ab[ɛ]rració, b[ɛ]cari, b[ɛ]gònia, b[ɛ]ngala, b[ɛ]nigne, b[ɛ]nzina, b[ɛ]rlina.* Cf. les paraules més antigues *b[ə]sada, b[ə]ssó, b[ə]tum.*

3. Després de /m/: *am[ɛ]ricà, comm[ɛ]morar, llargm[ɛ]tratge,*

m[ɛ]cànic, m[ɛ]dalla, m[ɛ]dicina,¹ m[ɛ]dicació, m[ɛ]dicament, m[ɛ]ditar, m[ɛ]dieval, m[ɛ]diocre, m[ɛ]diterrani, m[ɛ]gàfon, m[ɛ]lodia, m[ɛ]lodrama, m[ɛ]mbrana, m[ɛ]nopausa, m[ɛ]ntalitat, m[ɛ]ridional, M[ɛ]ssies, m[ɛ]tabolisme, m[ɛ]tafísic, m[ɛ]tàfora, m[ɛ]tàllic, m[ɛ]teorit, m[ɛ]tologia. Cf. les paraules més antigues *m[ə]nester, m[ə]ntida, m[ə]sura, m[ə]tzina.*

4. Després de /f/ hi ha també casos de no reducció a [ə], potser no tan sòlids com els anteriors: *f[ɛ]d[ɛ]rar, f[ɛ]d[ɛ]ració, f[ɛ]lig, f[ɛ]licitar, f[ɛ]licitat, f[ɛ]minisme, f[ɛ]titxisme, f[ɛ]udalisme.*

5. El mateix succeeix després de [v]: *v[ɛ]hicle, v[ɛ]g[e]tació, v[ɛ]locitat, v[ɛ]lomotor, v[ɛ]nial, v[ɛ]njança, v[ɛ]rbena, v[ɛ]rmut, v[ɛ]rt[ɛ]brat, v[ɛ]rtical.*

Notem que de vegades una [ɛ] de síl·laba inicial actua damunt una altra [ɛ] pretònica posterior, creant harmonia vocàlica: *f[ɛ]d[ɛ]ració, p[ɛ]n[ɛ]trar, v[ɛ]rt[ɛ]brat.*

[ɛ] ÀTONA EN POSICIÓ POSTTÒNICA

Es troba [ɛ] àtona en posició posttònica en algunes paraules tradicionals: *càrrec, càvec, espàrec, mànec, ràve(c).* En realitat, a Mallorca es troba en aquests casos tant [ek] com [ək] i, fins i tot, [ik], però la pronúncia més general és [ek]. La mateixa solució se sol seguir en paraules noves de forma equivalent (*diàleg, pròleg, monòleg, filòleg,* etc.), en què alternen [ek] i –potser entre persones de major formació lingüística– [ək].

Totes les paraules noves acabades en *e*, masculines o femenines, arribades per la via de l'espanyol, es pronuncien generalment amb [ɛ], llevat d'una minoria de persones amb major sensibilitat vers la correcció lingüística, que pronuncien [ə]. a) Masculines o de gènere comú que tenen [ɛ] en espanyol: *bilingüe, bucle, cable, cafre, calibre, castrense, catre, cel·luloide, cèlebre, celeste, cine, còmplice, conclave, conforme, cònjuge, conserge, deforme, enorme, folklore, forense, fúne-*

1. Es pot sentir «estudiar *m[ɛ]dicina*», però sempre «prendre una *m[ə]d[ə]cina*».

*bre, hule, immune, karate, lúgubre, mate, mediocre, metalloide, parterre, pupitre, rifle, romboide, síndrome, tènue, tigre, timbre, tiroide, trípode, unànime, uniforme.*² b) Femenines: *base, catàstrofe, classe, cúspide, faringe, fase, frase, hèlice, higiene, índole, laringe, piràmide, psique.*³

També es troba [e] en posició posttònica no final en multitud de paraules noves adquirides a través de l'espanyol: *abdomen, bàsquet, bíter, búnquer, cadàver, càncer, còctel, còrner, dictamen, efímer, examen, himen, índex, Júpiter, làser, làtex, líder, mamífer, níquel, Opel, petrolífer, pollen, pòster, púber, revòlver, semen, súper, tàndem, tèlex, túnel, wàter*; en formes completament castellanitzades, com *crimen*; en el tipus *òpera, còlera*; i a noms propis apresos a l'escola o condicionats per l'escriptura: *Andes, Aquilles, Londres, Balmes, Versalles.*⁴

I finalment tenim una bona quantitat d'hispanismes clars i llamants amb [e] final, com *alcalde, banquete, ...*; i els postverbals amb morfema *-e*: *amarre, arranque, embrague, empalme, engrasse, enxufe, escape, escote, esguince, informe, passe, etc.*

CONCLUSIÓ

El desplaçament de la [e] àtona en el català de Mallorca respon a un conjunt de causes de naturalesa diversa. En general és un fenomen modern que creiem que en part es pot atribuir a influència espanyola, com ho indica el fet que es trobi a les terminacions d'hispanismes llamants.⁵ Ara bé, la influència exterior es manifesta en uns contextos determinats –la posició següent a un fonema labial i la posició

2. Escapen d'aquesta norma alguns mots com ara *illustre[ə], insigne[ə], solemne[ə]*, etc.

3. *Espècie, superfície, calvicie i intempèrie* es pronuncien sense la vocal final en el parlar més corrent, si bé entre parlants cultes se sent també [ə]; *sèrie* es diu normalment amb neutra final i *falange* –curiosament– és una paraula perfectament integrada al sistema fonològic, i es pronuncia, doncs, [fə'lanʝə].

4. Però els cognoms mallorquins acabats en *-es* es pronuncien amb [ə] (*Blanes, Sitges, Tugores, Vives*).

5. En favor de l'atribució del fenomen a la influència espanyola cal dir que de vegades la presència de [e] traspassa els contextos fonètics esmentats: es pot sentir [l[e]gal, n[e]fast, n[e]gatiu, qu[e]rella, t[e]rmostat, i altres.

posttònica–, i segurament s'ha produït perquè ja hi havia en el si de la llengua unes tendències espontànies cap a la [e] àtona, algunes de les quals precisament en aquests mateixos contextos.

GABRIEL BIBILONI
Universitat de les Illes Balears